

VUKMAN PÉTER

„A fordulat évei”.
Magyar–jugoszláv kapcsolatok (1948–1949)

Josip Broz Tito kultikus elemeket sem nélkülöző 1947. decemberi budapesti látogatásával és a barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés aláírásával (1947. december 8.) a második világháború utáni (meglehetősen aszimmetrikus) magyar–jugoszláv kapcsolatok a korábbiakhoz képest csúcspontjukra értek. Fél évnél sem kellett eltelnie és a bilaterális kapcsolatok újabb drámai fordulatot vettek, s szűk másfél év alatt, 1949 késő ősze a kétoldalú érintkezés szinte teljes lenullázódását figyelhetjük meg.

A drámaian gyors változás hátterében egy szélesebb geopolitikai konfliktus, a szovjet–jugoszláv kapcsolatok elmérgesedése húzódott meg. A szovjet–jugoszláv kapcsolatokat a világháborút követően sajátos kettősség jellemezte. A hierarchikus alá-fölérendeltségnek megfelelően a JKP vezetősége alárendelte magát Sztálin elképzeléseinek, de ez korántsem jelentett teljes érdeazonosulást, vagy azt, hogy a jugoszlávok elfogadták volna, hogy a Szovjetunió az „érdekszférák politikájának” tárgyaként kezelje az országot. Jugoszlávia ugyanis a Balkán (és talán Kelet-Európa vonatkozásában is) regionális hatalomként kívánt fellépni és nem mondott le saját külpolitikai és stratégiai érdekei követéséről. Miután azonban Moszkva jelezte neheztelését, olybá tűnt, hogy Titóék rendre meghunyászkodnak, és elismerik a bírálatok helyességét és a szovjet külpolitikai prioritások elsőségét, de láthatóan a Szovjetunióknak sem állt érdekében, hogy végletekig élezze a konkrétan felmerülő problémákat.¹ Az 1947 végére eszkalálódó szovjet–amerikai szuperhatalmi szembenállás következtében Sztálin azonban csendet és rendet kívánt az érdekszférájának tekintett kelet-európai térségben. Tito regionális hatalmi ambícióinak és törekvéseinek akceptálására a továbbiakban már nem nyílt mód.

Mint ismeretes, 1948. február 10-re Sztálin Moszkvába rendelte a jugoszláv és a bolgár vezetőket, ahol hidegzuhanyként érte a megjelenteket a szovjet kritika.² A találkozót köve-

¹ Leonid Gibianszkij: Az 1948-as szovjet–jugoszláv konfliktus és a Kominform. *Múltunk*, 1994. 4. sz. 116–121.

² A megbeszélés évtizedeken át Milovan Đilas visszaemlékezéséből volt ismeretes mind a témával foglalkozó kutatók, mind a széles nyilvánosság előtt. (Milovan Đilas: *Találkozások Sztálinnal*. Magvető, Budapest, 1989.) Az ülésről készített jegyzőkönyvet angolul először Leonid Gibianszkij orosz történész publikálta a *Cold War History* folyóiratban, a szöveg magyar fordításban olvasható:

tően gyorsan és drámai mértékben romlottak meg előbb a szovjet–jugoszláv, majd annak egyenes folyományaként a jugoszláv–kelet-európai és a magyar–jugoszláv kapcsolatok. A kezdetben még a színpalak mögött zajló konfliktus részeként a Szovjetunió kivonta katonai és polgári tanácsadóit Jugoszláviából (1948. március 18-án és 19-én), majd a két kommunista párt között heves levélváltásra került sor. Ez utóbbiról egyébként Sztálin már a „testvérpártok” vezetőségét is értesítette, a levelek másolatait megküldte számukra. A Tájékoztató Iroda június 20–22. között a Bukarest mellett található egykori román királyi rezidencián megtartott második értekezletén egyfajta modern eretneküldözés koreográfiáját követve Titót és a JKP vezetőit ültették a vádlottak padjára. Tisztában lévén az értekezlet várható lefolyásával, a jugoszlávok visszautasították részvételüket, így a tudatosan a szerb történelemben kötött dátumként, a nemzeti emlékezetben a középkori szerb állam bukását jelképező rigómezei csata (1389. június 28.) emléknapijára időzített határozatról ők is a sajtóból értesültek. A Tájékoztató Iroda határozatával az addig a zárt ajtók mögött zajló konfliktus egy csapásra nyilvánossá vált és dimenzióit tekintve is kiszélesedett. Ezt követően a kommunista pártok sorra ítélték el a titói politikát, gazdasági blokádot hirdettek, állandósultak a határincidensek, lebegtették a katonai támadás lehetőségét, Titót az „imperializmus láncos kutyájaként” megbélyegző ideológiai és propagandahadjáratot indítottak. Sőt koncepciós perek keretében magát Titót is a vádlottak padjára kívánták ültetni, igaz, erre csak távollétében kerülhetett sor. A magyar–jugoszláv kapcsolatok 1948-at követő alakulása a fenti keretben érthető meg, azzal együtt is, hogy Rákosi Mátyás és a Magyar Dolgozók Pártjának vezetése élen járt a jugoszlávok elleni rágalomhadjáratban, sőt nem ritkán magának Sztálinnak kellett fékezően fellépnie az MDP főtitkárának kezdeményezéseivel szemben.³

Tanulmányomban ezen eseménydús szűk két év legfontosabb történéseinek bemutatására teszek kísérletet. Írásom első részében megvizsgálom a kétoldalú kapcsolatok megromlásának kezdeteit és az ellenségeskedésnek a magyarországi délszláv kisebbségekre és szervezeteire gyakorolt hatását. A második fejezetben a gazdasági kapcsolatok megromlásának, a határincidenseknek, valamint a rádióműsorokban és a sajtóban megjelent cikkekben hallható és olvasható Tito-ellenes megnyilvánulásoknak a rövid bemutatását végzem el. Tanulmányom zárásaként a kelet-európai koncepciós perek mintaperének is tekintett Rajk-per jugoszlávellenes szálával foglalkozom és megkísérlem azt a Jugoszláviára irányuló nyomásgyakorlás szélesebb összefüggéseiben is elhelyezni.

A szovjet–jugoszláv konfliktus hatása

A magyar–jugoszláv pártközi kapcsolatokban szinte azonnal, 1948 tavaszától megfigyelhetők voltak a romlás jelei. Az 1848-as forradalom centenáriumán rendezett ünnepségekre Budapestre érkező Kliment Jefremovics Vorosilov marsall már célozgatott az ellentétekre,⁴ amit jó tanítványként Rákosi hamar megértett. Erre látszik utalni az az irányelv is, amelyet az MKP Politikai Bizottsága március 18-án a Belgrádba utazó magyar delegáció négy tagjának (köztük Farkas Mihálynak, Gerő Ernőnek és Révai Józsefnek) adott. A ju-

Vukman Péter: *Sztálin és Tito moszkvai találkozója 1948. február 10.* Documenta Historica 64. Szeged, JATEPress, 2004.

³ Rainer M. János: *Sztálin és Rákosi, Sztálin és Magyarország 1949–1953. Évkönyv.* 1956-os Intézet, Budapest, 1998. 96–98.

⁴ Rákosi Mátyás: *Visszaemlékezések 1940–1956.* II. k. Napvilág, Budapest, 1997. 653.

goszláv meghívásra március 22-én megbeszéléseket folytató küldöttségnek a PB félreérthetetlenül utasításba adta, hogy minden jelentős külpolitikai, külkereskedelmi, katonai és egyéb kérdésben úgy kell eljárniuk, hogy a „Szovjetunióval való viszonyunk benne a döntő”.⁵ A képlet tovább egyszerűsödött, miután április 6-án Rákosi kézhez kapta az SZK(b)P március 27-én a JKP KB-nak címzett levelének másolatát. Az MKP KB április 8-án elfogadott, a jugoszlávok „súlyosan helytelen magatartása” miatt „mély megdöbbenésüket” kifejező határozatában egyöntetűen felsorakozott Sztálin mögött, az SZK(b)P levelének megállapításaira az MKP számára is „útmutató fontosságúnak” tekintettek.⁶ A JKP KB-nak küldött magyar levéllel egyfajta párhuzamos, magyar–jugoszláv levélváltás vette kezdetét. Válaszukban a jugoszlávok vitatták a magyar párt erkölcsi és politikai jogát ahhoz, hogy bírálatokat fogalmazzanak meg ellenük. Az április 29-én keltezett újabb magyar levélben Rákosi a Központi Bizottság nevében visszautasította a jugoszláv vádak és önkritikára szólította fel Titóékát. Az erre adott választ Ivan Gošnjak június 4-én küldte el az MKP vezetőségének.⁷

Az MKP irányváltásának első nyilvános jeleként Rákosiék azonnal nyomást gyakoroltak a különböző jugoszláv orientációjú és délszláv kisebbségi szervezetekre. Első lépésben a Magyar–Jugoszláv Társaság került célkeresztbe. Azzal, hogy „valami búzlik Dániában”,⁸ a társaság második (és egyben utolsó) közgyűlésére a budapesti Uránia filmszínházba érkezett delegátusok szembesülhettek. Az 1948. március 20-án – nem mellékesen alig két nappal azt követően, hogy a Szovjetunió visszahívta katonai tanácsadóit és kevesebb, mint 24 órával az után, hogy a polgári tanácsadókat is visszarendelte Jugoszláviából – megtartott közgyűlésen tiszteletbeli elnöki pozíciójában megjelent Tildy Zoltán köztársasági elnökön (1946–1948) túl Rákosit leszámítva szinte a teljes MKP vezérkara képviseltette magát, többek között Rajk László, Révai József, Farkas Mihály, Ries István és Rónai Sándor. A jugoszláv kormányt a magyarul is jól beszélő Karlo Mrazović és Lazar Brankov képviselte, de az erkélyen szinte a nagykövetség teljes személyzete helyet foglalt. A zsúfolásig telt teremben mindez már önmagában is a feszültség érzetét keltette.

Az ülésről készített hivatalos jegyzőkönyvet olvasva olybá tűnhet, minden a szokásos mederben, az előzetes forgatókönyvnek megfelelően, zökkenők nélkül zajlott. Az üdvözlő beszédekkel követően Haraszi Sándor újságíró, az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztályának helyettes vezetője a részletekbe menően felsorolta a társaság eddig elért eredményeit. Jelentését a jelenlevők „nagy lelkesedéssel” jóváhagyták, majd megválasztották a társaság új tisztikarát. Díszelnökké Tildy Zoltánnét, Károlyi Mihályt és Karlo Mrazovićet,

⁵ Politikatörténeti Intézet és Levéltár (PIL) 274/3. 138. ö. e. 3.

⁶ Uo. 274–10/16. 22–24. A jegyzékváltás jugoszláv változatára: Arhiv Jugoslavije (AJ) F. 507 CK SKJ IX–75/I–13. és I–14.

⁷ PIL 274–10/16. 39–40., 49–50. és 64–65.; Ripp Zoltán: Példaképből ellenség. Magyar kommunisták viszonya Jugoszláviához, 1947–1948. In: Ständeisky Éva (szerk.): *A fordulat évei 1947–1948. Politika–Képzőművészet–Építészet*. 1956-os Intézet, Budapest, 1998. 54–57. A szovjetek az MKP határozatát annyira mintaszerűnek tekintették, hogy azon nyomban el is küldték a többi kommunista párthoz, így természetesen a jugoszlávokhoz is. Uo.

⁸ A Magyar–Jugoszláv Társaság története (1945. október – 1949 vége). Sajtó alá rendezte: A. Sajti Enikő. *Forrás*, 2011. 2. sz. 29–56. Az idézet helye: 49.

elnökké Rajk Lászlót választották. A rendezvény hivatalos része Rajk László elnöki beszédével véget is ért.⁹

A valóságban azonban Rajk záróbeszédét előbb zúgolódások, majd erős bekiabálások szakították félbe, hiszen a társaság szabályzatának ellentmondóan elmaradt a főtitkár megválasztása. Miután „megfontoltnak tűnő, higgadt hangján” a még mindig a színpadon álló Rajk közölte, hogy a választásra az intézőbizottság első ülésén fog sor kerülni, és az arra alkalmas személyt a bizottság saját tagjai sorából fogja kiválasztani, újabb hangzavar tört ki. A jelenlévők ekkor Rob Anton délszláv parlamenti képviselő azonnali megválasztását kezdték követelni, Rajk azonban a kérdést lezártak tekintette és az elnökség elvonult a színpadról. Az igazi perpatvar még csak most kezdődött, a kommunista párt megjelentjei és a jugoszláv diplomaták között veszekedéssel meg-megszakított eredménytelen alkudozás vette kezdetét, de Brankovék sikertelenül próbálták meg keresztülvinni Rob megválasztását.¹⁰

Habár az intézőbizottság beígért ülését egy hét múlva valóban megtartották, főtitkárt a kéthetente ülésező testületnek csak augusztusban sikerült „választania”, az MDP KB delegálta, Losonczy Géza személyében.¹¹ A Magyar–Jugoszláv Társaság ekkorra azonban már egyre inkább a jugoszlávellenes propaganda egyik szócsövévé degradálódott, miközben a szovjet–jugoszláv konfliktus a széles nyilvánosság számára is a maga valójában láthatóvá vált.

A magyar történelemből jól ismert, hogy a Magyar Kommunista Párt IV. és a Szociáldemokrata Párt XXXVII. kongresszusa június 12-én Magyar Dolgozók Pártja néven kimondta a két párt egyesülését. Talán kevesebben tudják, hogy a szovjet–jugoszláv konfliktus mintadiákjaként Rákosi az SZKP május 18-án kelt újabb levelére válaszul három nappal később felvetette, a konfliktus fontosságára való tekintettel hajlandó az egyesülési kongresszust elhalasztani, mintegy beáldozni a Tájékoztató Iroda ülésének oltárán.¹² Erre végül nem került sor, mind az MDP alakuló kongresszusa, mind a Tájékoztató Iroda ülése az eredeti ütemezésnek megfelelően zajlott.¹³

⁹ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XI-B-1-j 37. d. 8. ö. e. 559778/48. csomag.

¹⁰ A Magyar–Jugoszláv Társaság története. i. m. 49–51. Rob Antonra ld. A. Sajti Enikő: Egy jugoszláv kommunista karrierje a háború utáni Magyarországon: Rob Antal. In: Bárdi Nándor – Tóth Ágnes (szerk.): *Egyén és közösség. Tanulmányok*. Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, Zenta, 2012. 277–289.

¹¹ A Magyar–Jugoszláv Társaság története. i. m. 51–53.

¹² PIL 274-10/17. 4–5. Szándékáról Rákosi az MKP PB előző napi (1948. május 20.) ülésén *pro forma* kikergette a testület hozzájárulását a levél elküldéséhez. PIL 274/3. 147. ö. e. 1. Napra pontosan ugyanekkor a Svédországból Moszkvába érkező Révai Szuszlovnak arról értekezett, hogy az MKP KV-t „nyugtalanítja” a JKP-ban kialakult helyzet és a pártvezetés kész kezdeményező szerepet vállalni a Tájékoztató Iroda ülésének összehívásában. Arról azonban, hogy Rákosi kész az MDP alapító kongresszusának elhalasztására, előzetes tájékoztatást bizonyosan nem kapott, hiszen Szuszlovnak éppen a kongresszus június 12–14. között tervezett időpontjára hivatkozva a Tájékoztató Iroda ülésére a hónap második felét javasolta. Vida István (szerk.): *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez 1944. október – 1948. június*. Gondolat, Budapest, 2005. 133. dok. 324.

¹³ A kongresszuson egyébként a jugoszlávok is képviseltették magukat. Az MKP főtitkárával Brankov június 4-én közölte, hogy a JKP delegációját Moša Pijade és Jakov Blazević fogja vezetni. A követségi tanácsos visszafogottan viselkedett, a belgrádi utasításnak megfelelően kerülte, hogy a

A bukaresti határozatot követően teljes fordulatszámra kapcsoló jugoszlávellenes propaganda és nyomásgyakorlás részeként a délszláv kisebbségi vezetők körül tovább fogyott a levegő. A határozatot követően Farkas Mihály azonnal magához kérte Rob Antont (1948. június 30.) előző napi, a Tájékoztató Iroda határozatát helytelenítő állásfoglalása miatt. Farkas ezt követően felszólította, nyíltan foglaljon állást a Tájékoztató Iroda határozata mellett, a JKP politikáját pedig a *Szabad Nép*, a Magyar–Jugoszláv Társaság periodikájának (*Déli Csillag*) és a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége lapjának (*Naše Novine*) hasábjain egyaránt ítélje el.¹⁴ Miután erre nem volt hajlandó, egy óra haladékot kapott. Rob azonnal a jugoszláv nagykövetségre sietett, a jugoszláv diplomatáktól tudakolva, mitévő legyen. A diplomaták tanácsára a nyilatkozat megtételét visszautasította és ezt közölte is Farkassal, aki azonnal elvette tőle képviselői könyvét. A párttagsági könyv elvételére azonban nem kerülhetett sor, azon hétköznapi oknál fogva, hogy az adott pillanatban az nem volt Robnál, azt csak másnap küldte el az MDP „terrorisztikus és antidemokratikus fellépése” miatt tiltakozó levél kíséretében. Rob minden mozgását egyébként szinte azonnal egyenruhás rendőrök kezdték követni, a nagykövetség így már aznap (június 30-án) azt tudakolta Belgrádtól, mi lenne a kedvezőbb lépés: letartóztatását elkerülendő átdobni a határon vagy politikai szempontból (feltehetően az azt követő diplomáciai adok-kapok miatt) inkább letartóztatása lenne célravezetőbb.¹⁵ A jugoszláv fővárosban a két opció közül az előbbi mellett tették le a garast, Rob minden valószínűség szerint Brankov segítségével július 2. éjjelén Jugoszláviába szökött.¹⁶

Rákosiék mindeközben a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetségét (MDDSZ) is nyomás alá vették. Július 1-jén Farkas és Szalai András tett látogatást a szervezetben és Ognyenovics Milántól követelték, hívják össze a szövetség központi bizottságát, az ülésen pedig egyértelműen foglaljanak állást a Tájékoztató Iroda határozata mellett. Miközben Farkasék Ognyenovicsot győzködtek, a Végrehajtó Bizottság (VB) többi tagját Szőnyi György, Szalai András és Bíró Lívia, az MDP Agitációs és Propaganda Osztályának helyettes vezetője hívta egyenkénti raportra. A megfélemlítés azonban nem ért azonnal célt, az MDDSZ VB határozatban ítélte el, hogy Robot megfosztották egyénileg elnyert mandá-

kommunista pártok ekkor még a színpalak mögött zajló konfliktusára utaló kérdésekre, megjegyzésekre reflektáljon. A találkozó így elég egyoldalasra sikeredett, azon szinte csak Rákosi beszélt. A főtítokár azonban nem fogta vissza magát. Miközben először még látott „reménysugarat” az ellentétek békés rendezésére, a találkozó második felében már egyre kritikusabb hangra váltott és nem fukarkodott a JKP-t bíráló megjegyzésekkel sem. Minderre Brankov, mintegy esszenciáját is adva a fejleményeknek, röviden csak annyit válaszolt: „A mi népünk büszke és tudja, hogy az igazáért harcol.” AJ F. 507. CK SKJ IX-75/I-20. 14–15.

¹⁴ Uo. F. 507. CK SKJ IX-75/II-43. és II-44.

¹⁵ MNL OL M-KS 276. f. 67. cs. 127. ő. e. 1. és 37., AJ F. 507. CK SKJ IX-75/II-44. br. 240.

¹⁶ A. Sajti: Egy jugoszláv kommunista karrierje... i. m. 287. Rob jugoszláviai életéről keveset tudunk. 1953 novemberében részt vett a magyarországi politikai emigránsok egyesületének éves közgyűlésén, később munkafelügyelőként állt alkalmazásban. Utolsó ismert munkahelyeként a szövetségi parlamentben volt képviselő. Uo. 287–288. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Ellenőrző Bizottsága 1948. július 5–6-án megtartott rendkívüli ülésén kizárta a pártból. Tóth Ágnes: *Pártállam és nemzeti-ségek (1950–1973)*. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, Kecskemét, 2003. 34. o. 1. l.

tumától és határozottan tiltakoztak a JKP politikájának elítélése ellen. Erélyes hangvételi tiltakozásukat július 3-án és 5-én Dinnyés Lajos miniszterelnöknek is eljuttatták.¹⁷

Az MDDSZ országos vezetőségén túl több helyi kisebbségi szervezet sem tudott azonosulni a Tájékoztató Iroda Jugoszláviát megbélyegző határozatával. A Tito melletti vidéki kiállások (Gara, Bácsalmás) ellenére a realitások mégis hamar érvényre jutottak. Július közepén Rajk László belügyminiszterként ideiglenesen megfosztotta a szövetséget autonómiájától, központi vezetőségét feloszlatta, a vezetőségi tagokat (többek között Karagics Eduárdot, Ognyenovics Milánt, Lasztics Ljubomirt és Vidákovics Máriát) letartóztatták. Ideiglenesen a szövetség lapját, a *Naše novine*t is betiltották, helyette a Magyar–Jugoszláv Társaság lapjaként megjelentették a *Južna Zvezda*t. Az összehívott kongresszus (1948. augusztus 10.) – bár azon 43 községből a 150 meghívott helyett csak 128-an vettek részt, a 17 garai küldött pedig Tito mellett kívánt javaslatot benyújtani – annak rendje és módja szerint végül állást foglalt a Tájékoztató Iroda határozata mellett, új vezetőséget és a szerbhorvátul vajmi kevéssé tudó Hován András személyében új főtitkárt választott.¹⁸ Korábbi kitüntetett szerepét azonban a szervezet végleg elvesztette. Két évvel később a Titkárság már a teljes elsorvasztását fontolgatta (1950. május). Habár a szövetséget *pro forma* nem kívánták feloszlanni, tevékenységét kizárólag a jugoszlávellenes propaganda- és kultúrányagok kiadására és az ezzel kapcsolatos szerkesztői munkálatokra vélték célszerűnek szorítani.¹⁹

Még alig csillapodott a bukaresti határozat keltette vihar, július közepén egy minden addiginál súlyosabb incidens terhelte meg a magyar–jugoszláv kapcsolatokat. Történt ugyanis, hogy Miloš Mojić, a *Naše novine* munkatársa július 10-én a budapesti Rókus kórházban belehalt löfölgégyver okozta sérüléseibe. Habár az első hírek szerint Mojić öngyilkosságot követett el, a gyanú árnyéka órákon belül Živko Boarovra, a budapesti jugoszláv nagykövetség sajtóattaséjára vetült. Az eszkalálódó jugoszlávellenes propagandahadjárat részeként különösen nagy port felvert gyilkossági ügy motívumait ma már szinte lehetetlen pontosan rekonstruálni, az események részletes bemutatása önmagában is kitenne egy hosz-

¹⁷ MNL OL M-KS 276. f. 67. cs. 127. ő. e. 1–7. A tiltakozó határozatot szinte biztosan Brankov fogalmazta meg. Ognyenovics Milán ugyanis, miután berendelték az MDP pártközpont épületébe, június 30-án felkereste a jugoszláv nagykövetséget. Habár már korábban is összefutottak, hivatalos formában ekkor találkoztak először. A hallottakat Brankov ingerülten fogadta és mérgesen kikelt a „zágrábi sztrájktrő” Szalai ellen, majd részletesen kioktatta Ognyenovicsot, másnap mit mondjon Farkas Mihálynak. Az MDDSZ Végrehajtó Bizottsága július 3-i üléséről az éppen Brankovnak referáló Ognyenovicsra Mrazović nagykövet szabályosan rátámadt, kifogásolva, hogy az ülésen az MDP-ből Szalai András és Bíró Lívia is jelen volt és saját négyponthoz határozatuk elfogadását sürgette. A délből megszakított ülés délután 3 órakor folytatódott (Ognyenovics a köztes időt töltötte a jugoszláv nagykövetségen), azon azonban Bíró Líviát már nem engedték részt venni, őt a Brankovtól kapott utasításnak megfelelően kidobták a szövetség épületéből, majd a jugoszláv követségi tanácsos fogalmazta határozati tervezet is elfogadásra került. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTTL) 2.1. I/109-a. 296–298. és MNL OL M-KS 276. f. 67. cs. 127. ő. e. 37–38.

¹⁸ Szajcsán Éva: A magyar–jugoszláv viszony és a mohácsi sokacok helyzetének alakulása (1945–1950). *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 46–47. Pécs, 2003. 175. és MOL M-KS 276. f. 67. cs. 127. ő. e. 32–34. és 37–38. Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova (DAMSP) 1948. Mađarska F. 101. br. 234/48. A letartóztatások miatt 1948. július 16-án a jugoszláv külügyminisztérium jegyzékben tiltakozott, azt másnap Brankov adta át Bem rakparton. Uo.

¹⁹ MNL OL M-KS 276. f. 54. cs. 99. ő. e. 2. és 13–14.

szabb tanulmányt. A jugoszláv–magyar pszichológiai hadviselésben ugyanis a „Boarov-ügy” minden addiginál fontosabb szerepet játszott, a magyarországi jugoszlávellenes propaganda ezzel vett olyan fordulatot, amely aztán a következő évben a Rajk-perben kulminálódott. Végül azért, hogy a magyarok az ügyet ne tarthassák napirenden, a jugoszlávok jobbnak látták hozzájárulni ahhoz, hogy a magyar nyomozó szervek Boarovot gyanúsítottként kihallgathassák. (Antun Robtól eltérően a követségi sajtóattasé személyét tehát beáldozható bábunak vélték a magyar–jugoszláv sakktáblán.) A diplomáciai mentesség és a magyar ígéretek ellenére Boarov már nem hagyhatta el az ÁVH épületét.

A Mojić meggyilkolásában rejlő lehetőségeket a magyar hatóságok és személy szerint Rákosi Mátyás a legteljesebb mértékben ki kívánták aknázni, Boarov ügyéből szerettek volna egy monstre jugoszlávellenes pert kreálni, de a zavaros ügy miatt (a gyilkosság motívumai a szerelemféléstől az UDB dekonspirálni szándékozó ügynökének jugoszláv szempontból szükségszerű likvidálásáig terjednek) ettől végül elálltak, „csak” propagandalehetőségként használták fel. Ekkor még talán Sztálin is bízott abban, hogy sikerül megreguláznia a jugoszláv vezetést, így korántsem biztos, hogy az ellentétek felesleges továbbélézése érdekében állt volna. A jugoszlávellenes vádak azonban már készen álltak, azokat csak le kellett porolni. Titónak a vádlottak padjára ültetésére – ha csak metaforikus értelemben is – az idő végül másfél évvel később, Rajk László koncepció perével jött el.²⁰

Gazdasági blokád, határincidensek, propagandahadjárat

1948 nyarán nemcsak a magyarországi délszláv kisebbségre gyakorolt nyomás erősödésének és a magyar–jugoszláv pártközi kapcsolatok elmérgesedésének lehetünk tanúi. Ezzel párhuzamosan Jugoszlávia gazdasági blokád alá helyezése is megkezdődött, igaz, a szó klasszikus értelmében vett blokád helyett talán helyesebb lenne a jugoszláv–szovjet és a jugoszláv–kelet-európai gazdasági kapcsolatok drasztikus visszaszorulásáról beszélni. Vélhetően szovjet sugallatra 1948. augusztus 25-én Magyarország beszüntette a Jugoszláviával szembeni jóvátételi kötelezettségei teljesítését és leállította a déli szomszédunk felé irányuló jóvátételi szállítmányokat. A magyar kormány egy évvel később két 1947-ben megkötött egyezményt, a május 11-én aláírt alumíniumipari egyezményt és a július 24-én keltezett ötéves gazdasági egyezményt mondta fel (1949. június 15-én és 18-án), de hasonló sorsra jutottak egyéb árucseré-forgalmi és fizetési egyezmények is.²¹ Ezzel egy időben Románia 1948 augusztusában felfüggesztette a Jugoszláviába irányuló olaj- és vasércszállítmányokat és leállította a jugoszláv dohány behozatalát. Elmaradt a jugoszláv–román kereskedelmi egyezmény megújítása is. Csehszlovákia pedig csak azokat a gépkocsikat szállította le,

²⁰ A Boarov-ügyre ld. Ripp: Példaképből ellenség... i. m. 54–57., Gellért Kis Gábor: Szerelmi gyilkosságból politikai gyilkosság? *História*, 1987. 3. sz. 27–29.; Zinner Tibor: „A nagy politikai” affér. *A Rajk–Brankov-ügy*. I. kötet. Saxum, Budapest, 2013. 191–252. közti fejezetét, különösen a 191–219. oldalakat. Boarov ügyében ítélet azonban csak öt évvel később született. 1953. december 21-én jogerősen életfogytiglani börtönbüntetésre és teljes vagyonelkobzásra ítélték, a közügyektől tíz évre eltiltották. ÁBTL 2.1 V-54381-zárt I/110 10-12.

²¹ A. Sajti Enikő: A magyar vagyonok kisajátítása, államosítása Jugoszláviában 1945 után. In: A. Sajti Enikő – Juhász József – Molnár Tibor: *A titói rendszer megszilárdulása a Tisza mentén (1945–1955)*. MNL Csongrád Megyei Levéltára – Vajdasági Magyar Művelődési Intézet – Zentai Történelmi Levéltár, Zenta – Szeged, 2013. 149–151.

amelyeket a jugoszlávok előzőleg már kifizettek, és a románokhoz hasonlóan ők sem voltak hajlandók újabb kereskedelmi egyezmény megkötéséről tárgyalni.²²

Érdekességgént jegyzem meg, hogy a magyar jóvátétel teljesítése, pontosabban annak nem teljesítése körüli huzavona a későbbiekben is folytatódott. Jugoszlávia 1949. szeptember 28-án már-már kétségbeesetten fordult Nagy-Britanniához, mint a párizsi békeszerződést aláíró egyik győztes nagyhatalomhoz. Az erről szóló jugoszláv hivatalos levélből kiderül, hogy Magyarország 1948 szeptemberében függesztette fel az 1946. augusztusi jóvátételi megállapodás fizetését. A jugoszláv álláspont védelmében a levél arra is kitért, hogy Jugoszlávia már 1948 novemberében tárgyalást javasolt, ezt azonban a magyarok két, számára teljesíthetetlen feltételhez kötötték: Jugoszlávia egyrészt mondjon le arról, hogy a teljesítés elmaradásakor panaszjoggal élhessen, másrészt változtasson az 1948 augusztusában államosított magyar tulajdon jogállásán. Mivel a jugoszláv fél a „magyar kormány rossz szándéka (*mauvaise volonté*) miatt közvetlen tárgyalás keretében lehetetlennek tartja a békeszerződés 23. cikkelyének végrehajtását”, a szovjet és az amerikai féllel együttműködve a britek segítségét kérte.²³

A britek készen is mutatkoztak a jugoszláv kérés teljesítésére. Erre bizonyos győzködés után az amerikaiakat is sikerült rávenniük, a szovjeteknek küldött azonos tartalmú brit és amerikai jegyzékekre azonban nem kaptak pozitív választ. A Szovjetunió ugyanis mind a november 15-én, mind az újbóli brit–amerikai megkeresésre december 3-án adott válaszában elutasította, hogy a három győztes hatalom foglalkozzon a kérdéssel. Úgy vélte, hogy erre a magyar békeszerződés 40. cikkelye nem ad felhatalmazást, annak ellenére, hogy az kimondta, abban az esetben, ha két hónap alatt közvetlen tárgyalásokon nem sikerül rendezni a vitás kérdéseket, az „érdekelt felek bármelyikének kívánságára bizottság elé kell terjeszteni, amely bizottság mindkét fél egy-egy képviselőjéből és a két fél közös megegyezéssel harmadik országok állampolgárai közül választandó harmadik tagból fog állni”.²⁴ A Szovjetunió amúgy úgy gondolta, hogy „Magyarország és Jugoszlávia nem merítette ki a vita [...] összes közvetlen rendezési lehetőségét”.²⁵ Így annak ellenére, hogy a Budapestre akkreditált brit és amerikai követ 1949. november 28-án egyeztetett a követendő lépésekről,²⁶ a nyilvánvaló okokból homlokegyenest eltérő szovjet álláspont miatt a háromhatalmi közös fellépés nem vezetett eredményre. A kérdés pedig csendben lekerült a brit diplomácia napirendjéről.

A jugoszláv–magyar gazdasági kapcsolatokkal kapcsolatos teljes képhez az is hozzátartozik, hogy az árubehozatal és az árukivitel volumene 1948-ban még nem csökkent, sőt jugoszláv kimutatások szerint a jugoszláv import az előző évi 590 843 millió tonnáról 976 685 millióra, a Jugoszláviából Magyarországra irányuló export pedig hasonló kiindulási alapról 976 005 millió tonnára nőtt. A drámai visszaesés (hasonlóan a többi jugoszláv–

²² Vukman Péter: *Moszkvától Londonig. Nagy-Britannia és Jugoszlávia a szovjet–jugoszláv konfliktus idején (1948–1953)*. SZTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Szeged, 2011. 112.

²³ The National Archives, Public Records Office (PRO) FO 371/78764 R9301/1493/92.

²⁴ A békeszerződés vonatkozó cikkelyét ld. Romsics Ignác (szerk.): *Magyar történeti szöveggyűjtemény 1914–1999*. I. k. Osiris, Budapest, 2000. 485.

²⁵ PRO FO 371/78764 R10837/1493/92 és R11357/1493/92.

²⁶ Uo. FO 371/78764 R11170/1493/92.

kelet-európai relációhoz) 1949-ben következett be: magyar–jugoszláv viszonylatban a jugoszláv import 190 263 tonnára, a jugoszláv export 190 463 tonnára csökkent.²⁷

A gazdasági kapcsolatok elmérgesedésével párhuzamosan a határon is „fokozódott a helyzet”. Jugoszláv kimutatások szerint 1948. július 1. és 1952. december 31. között összesen 5359 határincidens történt, ebből 2886-ra, tehát az összes incidens több mint a felére a magyar–jugoszláv határon került sor. A határincidensek száma egyébként az évek során exponenciálisan emelkedett, 1948-ban még „csak” 74, egy évvel később 442 incidens volt ismeretes. Közülük 1948 második felében 11 eset, 1949-ben pedig már 149 eset a magyar–jugoszláv határon történt. Magyarország ettől kezdve a határincidensek számát tekintve is minden évben élen járt a konfliktusban.²⁸ Habár a határon néha komikus vagy tragikomikus jellegű összetűzések is voltak, az incidensek nem ritkán tragikus kimenetellel végződtek. 1949. április 25-én a mai magyar–osztrák–szlovén hármashatárnál fekvő Felsőszölnöknél a határ vonalától néhány méterre jugoszláv határőrök meggyilkolták Salga József és Molnár József határőröket.²⁹ Egy hónappal később, május 30-án szintén jugoszláv határőrök a Bács-Kiskun megyei Madaras falu határában magyar határőrökre lőttek, Vetési Miklós honvédet megölték, egy másik kiskatonát megsebesítették.³⁰

Mindeközben Josip Broz Tito, „az imperializmus láncos kutyája” elleni rágalom- és propagandakampány is egyre magasabb fordulatszámra kapcsolt, abban a Magyar Rádió és az írott sajtó is kivette a részét. Ebből a szempontból a hazai rádióműsorokon túl a Jugoszláviába sugárzott délszláv nyelvű rádióadások is fontos szerepet játszottak, az adások száma és a műsorok időtartama folyamatosan növekedett. A Magyar Rádió 1948. augusztus 30-án kezdte meg a napi rendszeres szerbhorvát nyelvű adást, de késő esti időpontban és minimális terjedelemben.³¹ Az adások szerkesztésébe egyébként 1948 novemberétől a külügyminisztérium és rajta keresztül a belgrádi nagykövetség is bekapcsolódott, a külképviselet feladata elsősorban a megfelelő mennyiségű és minőségű híryanag folyamatos biztosítása volt. Ugyan a hírszolgálat politikai vonalát kielégítőnek vélték, a követség már ekkor panaszkodni kezdett arra, hogy az adások nem eléggé aktuálisak és hírszerűek.³² Mind a külügyminisztérium Bem rakparti épületében, mind a belgrádi nagykövetségen ennek ellenére még 1949 elején is biztosak voltak abban, hogy az adások nagy népszerűségnek örvendnek és valós tényezőt jelentenek a JKP vezetősége elleni propagandaharcban. Mindezt a szerkesztőségbe érkező napi 20–30 olvasói levéllel és a jugoszláv sajtóban megjelent ellentétes előjelű, a rádióadásokat bíráló cikkekkel indokolták.³³ A minél szélesebb célközönség megszólítására 1949 tavaszán az is felmerült, hogy a budapesti rádió adásait rövidhullámon is sugározzák Jugoszlávia felé. Az elképzelés azonban a vételi oldalról komoly technikai nehézségekbe ütközött, így a Magyar Rádió 1949. február 1-jétől Petőfi rádió néven sugár-

²⁷ A korabeli jugoszláv külkereskedelmi statisztikát (Statistička Spoljne Trgovine FR Jugoslavije, Beograd, 1953) idézi: Bruce McFarlane: *Yugoslavia. Politics, Economics and Society*. Pinter Publishers, London – New York, 1988. 111. Table 10.6.

²⁸ Милан Терзић – Михајло Басара – Димитар Тасић (уред.): *Информбиро и Југословенска (народна) армија. Зборник докумената*. Службени Гласник, Београд, 2015. 210–229.

²⁹ A magyar tiltakozó jegyzéket ld. MNL OL XIX-J-1-k-Jugoszlávia-29/f-3658/1949 (46. d.).

³⁰ Uo. XIX-J-1-k-Jugoszlávia-29/f-3658/1949 (46. d.).

³¹ Uo. XIX-J-4-a 8. doboz 2986/pol-1948. p. 122.

³² Uo. XIX-J-4-a 8. doboz 220/pol-1948. p. 120.

³³ Uo. XIX-J-4-a 8. doboz 2162/pol-1949. p. 110–111. és 9. doboz 15/pol-1949. p. 30.

zó második csatornáját és a rövidhullámú adást így legfeljebb kedvező vételi körülmények között lehetett volna fogni.³⁴

A rádióadások mellett további hatásos propagandafegyvert, közvetítő csatornát és felületet a nyomtatott sajtó biztosított. A Tito-ellenes politikai hecckampány magyarországi vonatkozásait tekintve különösen az MDP mindenkori irányvonalának legfontosabb napilapjában, a *Szabad Népb*en megjelent cikkeket érdemes alaposabban is megvizsgálni. A lapban megjelent cikkek ugyanis jugoszláv vonatkozásban is hűen követték Rákosiék iránymutatásait. Miközben az olvasó 1948. június 28-án *Legyen ez az emléktábla szimbóluma a magyar és a jugoszláv nép barátságának* címmel még arról olvashatott, hogy Losonczy Géza újságíró, a lap főmunkatársa, az MDP KV tagja és miniszterelnökségi államtitkár beszédet mondott a Jakov Ignjatović 19. századi szerb író szentendreai szülőházán elhelyezett emléktábla avatásakor,³⁵ másnap már a címlapon egész oldalt kitevő fő hírként olvashatta a Tájékoztató Iroda előző nap kiadott, Titót és a JKP vezetőségét bíráló határozatát.³⁶ Amíg 1948. június 29. előtt Tito dicsőítése, Jugoszláviának a szocializmus építésében elért érdemeinek elismerése és követendő példaként állítása szerepelt a hírekben, 180 fokok fordulattal most Tito és politikájának teljes megbélyegzése következett. Egy-egy lapszámot kézbe véve gyakran olyan érzése támad az olvasónak, mintha a napilapnak semmi más célja nem lett volna, hiszen szinte oldalakon keresztül hozta a JKP politikáját elítélő hazai és külföldi reakciókat, vezető kommunista párti politikusok Sztálin mellett és Tito ellenében tett hűségnyilatkozatait. Különösen 1949 májusától, hiszen ettől kezdve szinte nem volt olyan nap, hogy legalább egy cikk erejéig a lap ne helytelenítette volna Tito bel- és külpolitikájának valamely aspektusát.

A napilap kiemelt hírként foglalkozott a déli szomszédunkkal összefüggésben álló eseményekkel. Rendre főhelyen számolt be Sztálin és a szovjet párt- és állami vezetés beszédeiről, szó szerint leközölte a szovjet, más kelet-európai vagy éppen a magyar kormány Jugoszláviához intézett jegyzékeit, foglalkozott a jugoszláv belpolitikai helyzettel, a jugoszláv lakosság nehézségeivel, elítélően nyilatkozott a titói külpolitika útkereséséről és a Nyugat (elsősorban Anglia és az Egyesült Államok felé történő) közeledéséről.

A fentiekkel összefüggésben a napilap a hazai délszláv kisebbség irányított reakcióiról is beszámolt, de korántsem az országos, hanem mindössze helyi véleményekről, állásfoglalásokról tudósított. Az országos vezetés álláspontját azonban néma csönd övezte, leghamarabb 1948. július 27-én olvashatunk felőlük. A lap ekkor is csak röviden tájékoztattott arról, hogy hamarosan össze fogják hívni az MDDSZ rendkívüli kongresszusát. Az olvasók alapos megdolgozásának részeként július 30-án az augusztus 1-jén kezdődő konferencia előkészületeiről, másnap a szövetség élére szánt Hován András érdemei méltatásáról, mintegy előzetes megdicsőüléséről olvashattak.³⁷ A *Szabad Népet* olvasva az átlagember Mojić Miloš meggyilkolásáról, majd Lazar Brankov ügyvivő és a budapesti jugoszláv nagykövet-

³⁴ Uo. XIX-J-4-a 8. doboz 53/biz-1949. p. 85-87. és 2911/pol-1949. p. 89.; 12. doboz 139/szig.biz-1952. p. 209-211. és 104/szig.biz-1952. p. 213-214. A rövidhullámú adások beindítására későbbiekben mégis sor került, a Magyar Rádió Hivatal Rövidhullámú Osztályán belül működő délszláv szekcióban 1951 áprilisában hétköznaponként napi 145 percnyi adást készítettek. Uo. M-KS 276. f. 98. cs. 115. ő. e. 3.

³⁵ *Szabad Nép*, 1948. június 28. 2.

³⁶ Uo. 1948. június 29. 1-2.

³⁷ Uo. 1948. július 27. 7., július 30. 5. és július 31. 4.

ség hat munkatársának 1948. október 25-i emigrálásáról is értesülhetett. Brankov emigrálását a hatalom a legmesszemenőbben fel kívánta használni Tito lejáratására. 1948. október 28. és november 16. között nem kevesebb, mint hét hosszabb-rövidebb írás jelent meg a témában. A széles médianyilvánosság hátterében az is meghúzódott, hogy Brankov emigrálása több volt szimpla átállásnál, személyében Rákosi egy kellően nagy formátumú, politikai vénával megáldott diplomatára tett szert. Olyanra, akit bátran felhasználhatott a Tito-ellenes küzdelmek során. Korábbi politikai tevékenysége és ismertsége révén Brankovot akár potenciális összemigráns vezetőként, sőt egy esetleges emigráns jugoszláv kormány fejeként is láthatta. Emellett az országban kellően ismert személyével a magyar közvélemény felé is demonstrálhatta Tito rendszerének „devianciáit”.³⁸

Brankov emigrálása valóságos jegyzékhaborút indított el Magyarország és Jugoszlávia között. 1948. október 26. és november 10. között a jugoszláv külügyminisztérium legkevesebb nyolc jegyzéket intézett a magyar külügyminisztériumhoz, amelyekre két esetben kapott választ.³⁹ A követségi tanácsos ügyével összefüggésben a magyar külügyminisztérium október 26-án és október 28-án a jugoszláv követség kilenc munkatársát utasította ki az országból.⁴⁰ A jugoszláv vezetés ugyanakkor Brankov emigrálását megpróbálta úgy tálni, mintha egy lopás kapcsán, hűtlen kezelés miatt indított eljárás következtében lépett volna. A *Borbában* és a *Politikában* megjelent cikkek szerint Brankov 30 ezer forinttal és 508 dollárral, valamint két követségi autóval hagyta el a budapesti jugoszláv követség épületét.⁴¹

A Rajk-per és következményei

Rákosi Mátyás az 1948 júniusa óta éleződő jugoszlávellenes rágalomhadjáratot a Rajk-per megrendezésével járatta csúcsra. A Vasas Szakszervezet Magdolna utcai székházának díszterméből átalakított tárgyalóteremben 1949. szeptember 16-án megkezdődött nyilvános pert a kelet-európai koncepciók és kirakatperek mintapéldányának is tekinthetjük, megren-

³⁸ Brankov politikai pályájára ld. Vukman Péter: „Tito legszívósabb ügynöke”: Lazar Brankov Magyarországon (1945–1956). In: Bárdi–Tóth (szerk.): *Egyén és közösség...* i. m. 291–313.; Vukman Péter: Lazar Brankov emigrálása és magyarországi emigrációs szervező tevékenysége (1948–1949). *Bácsország*, 2013. 3. sz. 2–11.; Vukman Péter: Egy jugoszláv diplomata Magyarországon (1945–1949): Lazar Brankov. *Századok*, 147. évf. (2014), 4. sz. 959–981.

³⁹ MNL OL XIX–J–1-k-Jugoszlávia-1/a-0218/1948. (1.d.); Uo. XIX–J–1-k-Jugoszlávia-3/i-0224/1948. (1.d.) és uo. 0269/1948; valamint uo. XIX–J–1-j-Jugoszlávia-3/c-796/pol/res/1948. (3.d.).

⁴⁰ 1949 végéig összesen 39 jugoszláv diplomatát utasítottak ki Magyarországról. A Szovjetunióból és kelet-európai szövetségeseitől összesen 138 főt. *White Book on Aggressive Activities by the Governments of the USSR, Poland, Czechoslovakia, Hungary, Rumania, Bulgaria and Albania towards Yugoslavia*. Ministry of Foreign Affairs of the Federal People's Republic of Yugoslavia, Beograd, 1951. 457–471. 9–15. függelék.

⁴¹ MNL OL XIX–J–1-k-Jugoszlávia-3/i-022/1948 (1.d.) és Sajtószemle, 1948. október 27. Uo. XIX–J–4-b-15/b-1947-48. (3.d.) 108. A vonatkozó jugoszláv jegyzékek a mellékletekkel együtt megtalálhatók: DAMSP, PA, 1948, Maderska, fascikla 99, dosije 5, signatura. 428.543 és dosije 6, signatura 427.486. A magyarországi jugoszláv politikai emigránsok történetére ld. Vukman Péter: „*Harcban Tito és Rankovics klickje ellen*”. *Jugoszláv politikai emigránsok Magyarországon (1948–1980)*. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára – Kronosz, Budapest – Pécs, 2017.

dezésével Rákosit több, egymással összefüggő tényező is motiválta.⁴² Rajk felfelé buktatásával (az 1946-tól betöltött belügyminiszteri bársonyszéket 1948. augusztus 5-én az önálló külpolitikai mozgástér hiányában nem túl jelentős külügyminiszteri posztra volt kénytelen cserélni), letartóztatásával (1949. május 30.), elítélésével és kivégzésével az MDP első embere népszerű riválisát, potenciális belső ellenfelét iktatta ki végérvényesen. Munkásmozgalmi múltja, magas párt- és állami funkciója Rajkot arra is kiválóan alkalmassá tette, hogy személyével egy monstre per részeként „leplezzék le” Tito és a JKP vezetőségének állítólagos szovjetellenes összeesküvő és kémtevékenységét. Sőt a pert követő „éberségi kampánnyal” a permanens készültséget, az egyéni és kollektív demokratikus és szabadságjogok korlátozását is legitimálni lehetett. A korabeli pereknek egyébként egy negyedik, funkcionális oka is volt: a hatalom így próbálta meg kiengedni a felgyülemlett feszültséget. A totalitárius rendszerekben ugyanis a hatalom teljesen megszemélyesített, ezért az irányváltást minden esetben szükségszerűen per követi. Mindez a perek periodikus ismétlődéséhez vezet, ezáltal a sztálinista kommunista rendszer szükségszerű jellegzetességévé válnak.⁴³ A Rajk-per ebből a szempontból az 1930-as évekbeli nagy szovjet perek kelet-európai exportjának is tekinthetjük.

Mint ismeretes, a történeti irodalom hagyományosan három pert sorol az ún. titóista perek közé, bár a jugoszlávbarátság, a jugoszlávok részére (és rajtuk keresztül az amerikaiak számára) történő kémkedés vádja több más hazai és külföldi koncepció perben is viszszaaköszönt a későbbiek során. Időben leghamarabb az albán Koçi Xoxének a pere zajlott, aki valóban az albán kommunista párton belüli jugoszlávbarát szárny vezetője volt. Mivel perét zárt ajtók mögött rendezték meg, propagandacélokra kevésbé lehetett felhasználni. Az előkészületek már a Rajk-per megelőzően megkezdődtek Trajco Kosztov, a bolgár minisztertanács elnökhelyettesének perében, igaz, magára a perre és az ítélet kihirdetésére már csak azt követően került sor. Bulgáriában ugyanis komoly dilemmát okozott a megfelelő személy kiválasztása. A kommunista mozgalomban betöltött múltja miatt Georgi Dimitrov, a „lipcsei per hőse” természetesen szóba sem jöhetett, őt csendben a Szovjetunióba vitték gyógykezelésre, ahonnan már nem tért vissza élve. Kosztovot, a végső kiszemeltet 1949 márciusában minden kormány- és párttisztviselőről leváltottak, és a nemzeti könyvtár igazga-

⁴² A perekre vonatkozó magyar nyelvű szakirodalom a teljesség igénye nélkül: Varga László: A Rajk-per háttérében. Ferenczi Edmond és Noel Haviland Field. *Évkönyv*, 1956-os Intézet, 2000. 11–25. A magyarországi perek történetébe ágyazva: Kiszely Gábor: *ÁVH. Egy terrorszervezet története*. Korona, Budapest, 2000. 151–214.; Hódos György: *Kirakatperek. Sztálinista tisztogatások Kelet-Európában 1948–1954*. Eötvös, Budapest, 1990. 20–99. A később elérhetővé vált, zömmel magyarországi levéltári források tükrében kibővítve Uő.: *Tettesek és áldozatok. Koncepciók perek Magyarországon és Közép-Kelet-Európában*. Noran, Budapest, 2005. 21–161. A Rajk-per teljes vádirata, a tárgyalás és az ítélet olvasható: *Rajk László és társai a népbíróság előtt. 40 év távlatából [...]*. Magyar Eszperantó Szövetség, Budapest, 1989. A per háttéréről további hasznos olvasatot nyújt: Hajdú Tibor: A Rajk-per háttére és fázisai. *Társadalmi Szemle*, 47. évf. (1992), 11. sz. 17–36. A frissebb szakirodalomból: Ötvös István: *Koncepcióváltások. A Rajk-per katonai vonala*. Attraktor, Budapest, 2012.

⁴³ Adam Ulam: *Titoism and the Cominform*. Greenwood Press, Westport, 1952. 145–146. Meglátása szerint a perek elsődlegesen propagandát és nevelési célokat szolgáltak és nem rendelkeztek egyetlen általános formulával. Uo. 195. Valójában a Rajk-perben használt módszerek általánossá váltak, Trajco Kosztov perében is a Magyarországon bevált sémákat használták fel.

tójának nevezték ki. Hamarosan letartóztatták, majd koncepciós perben abszurd vádak alapján halálra ítélték és decemberben kivégezték.⁴⁴

Rákosi egyébként helyesen már igen korán érzékelte, hogy Moszkva irányából meglehetősen fagyos szelek fújnak Belgrád felé, egy monstre Tito-ellenes per megrendezésével több cél lebegett szemei előtt: feledtetni kívánta korábbi Tito-barát nézeteit és az ezzel összefüggésben a személyével kapcsolatosan meglévő esetleges szovjet nehezteléseket, és most látta elérkezettnek az alkalmat arra, hogy a JKP első emberének megroggyant tekintélyét kiaknázva átvegye annak szerepét a nemzetközi munkásmozgalomban.⁴⁵ Mivel azonban Titót hús-vér valójában nem lehetett a vádlottak padjára ültetni, találni kellett egy olyan, Rajkhoz hasonló kaliberű, az országban viszonylag jól ismert jugoszlávot, akinek szerepeltetésével valószínű lehetett elhíttetni a perben felhozott vádakokat. A megfelelő személyt Rákosi Lazar Brankovban, a jugoszláv politikai emigránsok magyarországi vezetőjében találta meg, kiválasztásába minden bizonnyal a Brankov és Rajk közti személyes, de nem feltétlenül baráti ismeretség is szerepet játszott.⁴⁶ Kapcsolatuk és a jugoszláv szálnak a perben játszott fontossága a korabeli hazai és külföldi közvélemény számára egyébként a kezdetektől fogva közzismert volt, arra a per vádirata, a sajtóban megjelent tudósítások, publicisztikák, vezető politikusok beszédei egyaránt utaltak. Habár napjainkra már elhomályosult, de valójában nem is Rajk László, hanem Rajk László és Lazar Brankov perének megrendezésére került sor (Rajk–Brankov-per).

Brankovot végül harmadrendű vádlottként ültették a vádlottak padjára, az 1949. szeptember 6-án megfogalmazott vádirat szerint a demokratikus államrend megdöntésére irányuló szervezkedés vezetésének büntette, kémkedés büntette, valamint „felbujtói bűnrészességben elkövetett, [...] gyilkosság büntette” miatt.⁴⁷ A tíz nappal a vádirat benyújtása után megkezdődött nyilvános tárgyaláson Brankov is részletes vallomást tett és beismerte, hogy a jugoszláv „kémszolgálat 1945-ben kezdődött, amikor az első jugoszláv katonai misszió Magyarországra érkezett”. Tito ugyanis elvárta a misszió tagjaitól, hogy „jó munkát végezzünk Magyarországon” és „jó hírszerző szolgálatot szervezzünk meg”.⁴⁸ Valójában a „brit imperialisták” sugalmazta terv részeként a jugoszláv terv „abban állott, hogy Jugoszlávia központi, vezető állam legyen a Balkánon és Közép-Európában, és hogy Jugoszlávia szervezzen meg egy balkáni közép-európai blokkot”, amely „olyan lesz, mint a burzsoá-demokratikus balkáni köztársaságok szervezete, s amely inkább Nyugatra és nem a Szovjetunióra fog orientálódni”.⁴⁹ Ennek keretében beszervezték Pálffy György altábornagyot, akitől „mindent, a legtitkosabb katonai anyagot” is megkaptak, mint például a magyar hadsereg elosztásáról szóló térképet, vagy adatokat a határőrség elhelyezkedéséről. A belügyminisztériumból Rajktól és Szebenyi Endrétől az „Államvédelmi Osztály munkájáról,

⁴⁴ Richard J. Crampton: *The Balkans Since the Second World War*. Longman, London, 2002. 169. Kosztov perének nyilvános tárgyalásán apró porszem került a különben olajozottan működő gépezetbe: az utolsó szó jogán minden korábban tett vallomását visszavonta.

⁴⁵ Zinner: „A nagy politikai affér”... i. m. 235.

⁴⁶ Rajk és Brankov kapcsolatára ld. Vukman Péter: „Tito és Rankovics bizalmi emberei”: Rajk László és Lazar Brankov. In: A. Solti Enikő (szerk.): *Magyarország és a Balkán a XX. században. Tanulmányok*. JATEPress, Szeged, 2011. 197–213.

⁴⁷ *Rajk László és társai a népbíróság előtt*... i. m. 6.

⁴⁸ Uo. 90.

⁴⁹ Uo. 104.

módszereiről, az Államvédelmi Osztály harcáról az angol–amerikai kémiszolgálatok ellen” szereztek információt, valamint a „Nagy Ferenc-összeesküvésről is megkaptuk az anyagot”.⁵⁰

Természetesen Brankov vallomástétele a többi vádlotéhoz hasonlóan előre meghatározott koreográfia szerint történt, abban a spontaneitásnak nem, vagy csak minimálisan volt szerepe. Hasonlóan a megkonstruált vádakhoz, a vallomások is megszerkesztettek és előre betanultak voltak. A magolás látszatát pedig közbevetésekkel próbálták eloszlatni. Egy esetben a tárgyalást vezető elnök, miután Brankov fejből sorolni kezdte a második világháború alatt Jugoszláviában tartózkodó amerikai és brit misszió tagjait, rákérdezett: „Erre olyan jól emlékszik? Mert látom, hogy mostanáig egyáltalán a jegyzeteit sem használta, ezt a sok nevet is teljesen emlékezetből mondotta.” Brankov erre azzal felelt, hogy a nevek azért emlékezett olyan jól, mert a „háború alatt kívülről kellett nekünk tudni, hogy kik ezek, hogyha találkozunk velük”.⁵¹ Az ellene felhozott vádpontokból Brankov egyedül azt nem ismerte be, hogy Boarov felbujtójaként részt vett volna Miloš Mojić meggyilkolásában. Mindössze annyit ismert el, hogy tudomása volt a gyilkosságról. Ehhez a tárgyalás során következetesen ragaszkodott.⁵²

A Rajk-per a nemzetközi kapcsolatokban is betöltötte a neki szánt szerepet és valóban megfelelő ürügyet szolgáltatott a Jugoszlávia elleni nyomásgyakorlás fokozásához. Minden bizonnyal a perrel állt összefüggésben, hogy 1948 szeptemberében a vezető szovjet és kelet-európai napilapok 368 esetben közöltek jugoszlávellenes cikkeket, tudósításokat és karikatúrákat. Nem mellékesen a legtöbb (106 cikk) az MDP szócsövének számító *Szabad Népb*ben jelent meg, jócskán több mint a második helyezett *Pravda*ban.⁵³ Egyébként már magát a pert megelőzően is meglehetősen feszült volt a légkör, hiszen a Szovjetunió 1949. augusztus 18-i jegyzékét Titókék ultimátumként értelmezték, szeptemberben és októberben pedig különösen magas volt az egyes jugoszláv határszakaszokon az incidensek száma.⁵⁴ Jugoszlávia elszigetelésének újabb elemeként a Szovjetunió szeptember 28-án felmondta a Jugoszláviával 1945. április 11-én Moszkvában megkötött barátsági és együttműködési szerződést, majd október 25-én nem kívánatos személynek nyilvánították Karlo Mrazović moszkvai jugoszláv nagykövetet, és kiutasították az országból. A jugoszláv nagykövet valójában már áprilisban távozott a Szovjetunióból, azóta Laza Latinović látta el ügyvivőként a jugoszláv nagykövetség vezetését. Azonban nem sokáig, mert november 16-án őt is kiutasították a Szovjetunióból.⁵⁵ A Szovjetuniót követve a többi kelet-európai ország sorra

⁵⁰ Uo. 94–95.

⁵¹ Uo. 99.

⁵² Uo. 117.

⁵³ *White Book*... i. m. 479. 22. függelék.

⁵⁴ 1949 szeptemberében szám szerint 52, októberben 64 határincidens, ellenséges területre történő behatolás és bevilágítás történt, ebből 12–12 a magyar–jugoszláv határszakaszon. *Информбиро у Југословенска (народна) армија*... i. m. 214. A Szovjetunió augusztus 18-i jegyzékének következményeire ld. Vukman: *Moszkvától Londonig*... i. m. 142–159.

⁵⁵ A vonatkozó szovjet jegyzékek és az arra adott magyar reakciók olvashatók: Vukman Péter: *A szovjet–jugoszláv konfliktus története a források tükrében (1948. február – 1949. november)*. Documenta Historica 70. JATEPress, Szeged, 2005. 39–42. A Rajk-per következtében összesen 74 jugoszláv diplomatát utasítottak ki Moszkvából és a kelet-európai fővárosokból, közülük tízet Budapestről. *White Book*... i. m. 457–471. 9–15. függelék.

mondta fel a Jugoszláviával kötött barátsági szerződést. Legkorábban Magyarország és Lengyelország. Az 1949. szeptember 30-ai lépéssel Rákosi valószínűleg élére akart állni a Tito-ellenes kampánynak. A magyar és a lengyel lépést október 1-jén Románia és Bulgária, október 4-én Csehszlovákia követte.⁵⁶ Az albán–jugoszláv szerződést azonban nem Hoxháék, hanem végül Jugoszlávia mondta fel november 12-én.⁵⁷

1949 októberében ugyanakkor az Egyesült Államok aktív és Nagy-Britannia hallgatóságos támogatásával Jugoszláviát beválasztották a Biztonsági Tanács nem állandó tagjai közé. A lépést Andrej Visinszkij, a Szovjetunió egykori legfőbb ügyésze, 1949–1953 között külügyminisztere éles hangvételű beszédben ítélte el a Közgyűlésben. A Szovjetunió ugyanis a hallgatóságosan Kelet-Európának fenntartott helyre a csehszlovák delegációt szánta volna. Nagy-Britannia egyébként éppen a hallgatóságos egyezség miatt az első körben nem is támogatta Jugoszlávia megválasztását. Attól tartott ugyanis, hogy a brit domíniumokat illető helyre a Szovjetunió saját jelöltet fog állítani. A második körben végül tartózkodásával mégis elősegítette Tito megválasztását. Az Egyesült Nemzetekben történt lépések egyenes következményeként 1949. november 29-én, a titói Jugoszlávia nemzeti ünnepén nyilvánosságra hozott, a Tájékoztató Iroda Galyatetőn megrendezett ülésén (1949. november 16.) elfogadott határozatban minden eddiginél erősebb hangvételű határozatban ítélték el Jugoszláviát.⁵⁸ A tabló Trajcsó Kosztov december 7–15. között megrendezett perével vált teljessé.

A Rajk-pert és a Tájékoztató Iroda 1949. novemberi határozatát követően gyakorlatilag megszűntek Magyarország és Jugoszlávia között a kétoldalú párt- és államközi kapcsolatok, még ha a diplomáciai elismerés tényleges felmondására végül nem is került sor. A következő években tovább sokasodtak a határc incidensek, az MDP Titkársága 1950. április 12-i ülésén döntött egy 15 km-es határsáv kiépítéséről és megkezdődött a határ mentén élő délszláv kisebbség kitelepítése.⁵⁹ A sajtóban továbbra is örlágon tartották a Tito-ellenes rágalomhadjáratot, de úgy vélem, hogy az 1950-es évek elejére minden érintett fél számára világossá vált, hogy Titót és a JKP (1952-től Jugoszláviai Kommunista Szövetsége, JKSZ) vezetését nem sikerül erővel visszarántani a Moszkva vezette szocialista táborba. Ám ekkor még Sztálinak (és Rákosinak sem) kellett attól tartania, hogy a különutas jugoszláv politika követőkre talál. A szovjet–jugoszláv konfliktus az éberség és az osztályharc fokozása, vagyis a lakosság „pórázon tartása” és a szovjet tábor egyben tartása révén azonban a

⁵⁶ *White Book...* i. m. 448–452. 2–7. függelék.

⁵⁷ Uo. 164–173. A szovjet–jugoszláv konfliktus nyilvánosságra kerülésétől kezdve 1949 végéig összesen 43 Jugoszláviával kötött szerződést, egyezményt és diplomáciai protokollt mondtak fel, ebből hatot Magyarország. A legtöbb megállapodást (szám szerint 27-et) Albánia mondta fel. Uo. 448–456. 3–8. függelék.

⁵⁸ Jugoszlávia megválasztásához ld. Beatrice Heuser: *Western Containment Policies in the Cold War. The Yugoslav Case, 1948–1953*. Routledge, London – New York, 1989. 110–112. Érdekes, hogy 1955-ben éppen fordított helyzet állt elő az amerikai–brit relációban. Ekkor Törökország megüresedett helyére Nagy-Britannia szorgalmazta Jugoszlávia megválasztását, míg az Egyesült Államok a Fülöp-szigeteket látta volna szívesen a Bt-ben. 35 eredménytelen szavazás után José Maza chilei ENSZ-nagykövet salomoni döntése oldotta meg a kialakult ponthelyzetet. Javaslatára megfélezték a kétéves ciklust, így az első évben Jugoszlávia, utána pedig a Fülöp-szigetek lett a BT nem állandó tagja. Harold Macmillan: *Tides of Fortune 1945–1955*. Harper & Row, New York – Evanston, 1969.

⁵⁹ A határsáv kiépítésére ld. Orgoványi István: A déli határsáv 1948 és 1956 között. *Bács-Kiskun megye múltjából* XVII. 2001. 253–285.

továbbiakban is hasznos szerepet töltött be. A magyar–jugoszláv állam- és pártközi kapcsolatok lassú, többször meg-megtorpanó és elhúzódó normalizálódási folyamata majd csak Sztálin halálát (1953. március) követően, a szovjet–jugoszláv kapcsolatok alakulásának viszonyrendszerének megfelelően vehette kezdetét.